

A harmincas évek elején-közepén (1934-ben) kezdődött szellemi kapcsolatuk és 1946-ban már véget is ért. Bő egy évtized volt tehát, pontosan nyomon követhető kis állomásokkal, párbeszédekkel, vitákkal, érzelmi hullámzásokkal,

56 Monostori Imre

„NOS, HAMVAS BÉLA: GONDOLKOZÓ”

Németh László és Hamvas

Béla szellemi kapcsolata

illetve magányos útkeresésekkel. Nem leveleztek egymással, a Németh László-levelezéskötetekben legalábbis nincs nyoma ennek. Hamvas, valamint Németh László legjobb barátja, a debreceni Gulyás Pál viszont levelezésben állottak, de nem tudni, szót ejtettek-e Némethről.

Hamvas négy évvel volt idősebb Németh Lászlónál (1897-ben született, Németh 1901-ben), úgy is mondhatnánk tehát, hogy a két kiváló képességű gondolkodó viszonylag fiatalkori, majd kicsit későbbi szellemi kapcsolatáról van szó. Két-két írásuk foglalkozik a másik egy-egy vagy több munkájával, meglehetősen véletlenszerűen. Ez a szellemi kapcsolat Hamvas számára volt fontosabb, Németh, bár becsülte Hamvast (különösen gondolkodói bátorságát), nem sorolta a legjelentősebb magyar írók közé. Ám fölfedezett benne valamit, a legfontosabbat, amit nagyra becsült és ami megragadta: Hamvas gondolkodó!

„Természettudomány”, „mitológia”

Úgy kezdődött ez a kapcsolat, hogy Hamvas elküldte egyik tanulmányát Némethnek. Ez az írás éles kritika volt az 1933-ban Londonban megjelent tudományos munkáról, J. N. Sullivan *Limitations of science* (azaz – Hamvas értelmezésében – „A tudomány határvonala”) című könyvéről. Hamvas ebben a kritikájában azt írta meg, hogy miről *kellott volna* szólnia ebben a könyvben a szerzőnek, de az nem tette ezt meg, csak részkérdésekről beszélt, ezért könyve csonkára sikerült. Hamvas e kritikájának címe: *Természettudomány mitológia*, egy különös jelzős szerkezet: olyan mitológia, amelyik ugyanakkor tudományos is. Legalábbis annak látszik: hiszen mindenki elfogadta, a tudósok szentesítették. (A cikk a *Debreceni Szemle* című tudományos folyóirat 1934. 5. számában jelent meg. 210-219.)

Hamvas ebben az írásában azt a nagy erejű közös felismerést boncolgatja, amely szerint a több száz évig érvényben volt természettudomány mint bizonyosságot hirdető diszciplína mostanra eltűnőben van. (A nagy robbantó gondolkodók: Einstein, Eddington, Freud, Spengler, Frobenius és társaik „már nem tudósok a természettudomány klasszikus értelmében”.) Fejtegetése a következő. „A tudomány gondolkozói mindig abból indultak ki, hogy tudásuk

az élet minden kérdését alapjában és végérvényesen megoldja. A múltban ezek a megoldások a mitológiák voltak. A mitológiák megadták az élet értelmét és az élet kérdéseit megoldották. [...] A múlt mitológiai megoldása, germán, egyiptomi, keleti, görög – a legvalóságosabb valóság volt. A mítosz életet adott, fenntartott, ítelt, rajta nyugodott családi élet, politika, társadalom, gazdaság. A mitológia történelmi erő volt –, maga volt a történelem: a sors.” Hamvas azt mondja, hogy „a gyakorlat, a technika mindig a mag közeli gyakorlati szükségletei számára dolgozott és a tudomány utólag kommentárt fűzött hozzá, éspedig hamis kommentárt. [...] A technika valóság volt, a tudomány interpretáció.”

Egy következő gondolatmenetében Hamvas a tudományt mint mítoszvilágot magyarázza (nem kis iróniával): „A tudományos diszciplínák mondakörök”. Létezik fizikai mondakör, kémiai mondakör, stb. s a „természettudományos mitológia papjai a tudósok”. Közülük a specialista a főpap. Vannak ebben a gyülekezetben eretnekek is: akik a szokásoshoz képest egészen kirívó tanokat hirdetnek: Darwin, Marx, Einstein, Planck, Freud. Azonban „az eretnek tanokban nyoma sincs új mitológiának –, az eretnek csak lázad, de mindig negatív, vagyis azon csüng, amit tagad.” Ráadásul, ha az eretnek teóriája 'igazsággá' válik, akkor szentté avatják, és tanítása besorolódik az elfogadott dogmák közé. „Az exakt fizikai törvényekben való bizalom megingott: Ed-dington, Heisenberg, Planck fejezeteket írnak arról, hogy annak, amit 'törvény'-nek hívtak, nincsen kizárólagos érvénye.”

Nos, lényegében ezeket mondja el Hamvas a szóban forgó könyv szerzőjét alaposan kioktatva.

Németh László köszönettel vette a megküldött esszét, s *Tanú* című folyóiratában rögtön válaszolt is a feladónak. (1934. X. 289-293.) Cikkének címe: *Természettudomány és mitológia. (Vita Hamvas Bélával).*

Mint írja, kettős érzelmi és gondolati impulzust váltott ki belőle Hamvas eszszéje: úgy találja, hogy „igazságot fejez ki, s egészében mégsem igaz”. Képileg megfogalmazva: „Mintha eszméid mozgása elől eltávolítanád a levegőt. Akadálytalanul száguldanak előre az elsúlytalanodott történelmen, tudományon, társadalmon át.” Németh László is hangsúlyozza, hogy „a természettudomány körül nincs valami rendjén”, megrendült egykori kikezdetlennek hitt szilárdsága, abszolútumnak hitt jellege. De Hamvas végkövetkeztetéseit a természettudomány és a mitológia kapcsolatáról nem fogadja el. Arra int, hogy „legyünk könyörületesek a természettudományhoz”. S lényegre törően szól vissza Hamvasnak: „ne akard a megillető helyet is elvenni tőle”.

Németh szerint Hamvas összekeveri a mitológiát és a természettudományt: „Szerinted minden mítosz: a valóság tolmácsolása, s mivel a természettudomány is a valóság tolmácsolása, ő is csak mítosz, nem reális és nem

időfölötti.” A görög mitológia a természetet „átültette a vallás szimbólumnyelvébe”, s olyan mélyre hatolt, ahová a természettudomány el nem ért soha. De a természettudomány nem is „kifejezni akarta a természetet, hanem

faggatni. Nem tolmácsa volt, hanem vallatója.” Létezett ugyan „természettudományos mitológia”, ám az igazi tudóst a vallatás izgatta.

58 Vitapontot jelentett Németh László számára Hamvas azon állítása is, amely szerint a technika nem a tudomány általi elméletekből merítette fedezéseit, hanem csak véletlen lecsapódások sora volt. Ezzel kapcsolatban írta: „Nem véletlen lecsapódása az elméletnek a technika, s nem tákolt felépítménye a technikának az elmélet.” Számtalan kézzel fogható ellenpéldája létezett-létezik ennek. (Például a Mengyelejev-táblázat még föl nem fedezett elemeinek előre kijelölt helye, a védőoltás ellenanyag-elmélete, az inzulin feltalálása és így tovább.)

Lendületes válaszcikkét ezzel a tömör összefoglalással zárta Németh. „Az, amit természettudományos szellemnek neveztek, valóban sorvad, teret veszít, de amit te a természettudomány bomlásának nézel, ennek az új, alázatos és mohó realizmusnak a jelentkezése egy tudományban, amely inkább megújítható mint bomlóban van; vagy hogy igazat is adjak neked: ugyanakkor megújítható, amikor bomlóban.”

Aranykor és farkasfogak

Ám hogy Németh Lászlót nem hagyta nyugodni Hamvas Béla átható szelleme, bizonyítja, hogy nemsokára újabb esszét írt róla, ugyancsak a *Tanúban*. (1936. I-II. 35-41.) S ez az esszé nem részletkérdéseket érint, mint a korábbi, hanem a gondolkodó Hamvas írásainak értékelése. Történt ugyanis, hogy valaki összeszedte neki Hamvas „egy csomó” cikkét, tanulmányát, s ezeknek az ismeretében rajzolta meg a portrét. Németh első benyomása: „nagy műveltség és nagy szenvedély”. De nem talál befogadó közeget még az elit olvasók körében sem: „Hamvassal szemben kevesen jutottak túl első felháborodásukon”. Nem is szólva arról, hogy írásai „a legsötétebb zugfolyóiratokban” jelentek meg. Dühös kirohanásai egyes nagyságok ellen, mint például Dosztojevszkij, Wagner, Ady, Brueghel, Baudelaire nagy ellenszenvet váltottak ki. Németh László azonban belülről és mélyen akarja megérteni Hamvast, éppen ezért ennek a *gondolkodásnak* a természetét kívánja megfejteni, mivel számára az a döntő mozzanat ebben a jelenségben, hogy Hamvas *gondolkodó*. S ezzel a lényegével igencsak távol került a magyar szellemi élet bevett szokásaitól, normáitól. Azt tartják róla, hogy feltűnési viselkedése van, hogy felelőtlen, hogy valami „elszabadult intellektuel”. Németh László magyarázata a Hamvas-jelenségre tulajdonképpen egyszerű. „Olyan irodalomban, ahol a gondolkodó-író mindennapi jelenség: Hamvas Béla nem lenne feltűnő. Nálunk, ahol Adyn kívül szinte egyetlen gondolkodó író sem ismer

a század, s a szellemi vezetők is előbb-utóbb mint mámoros érzékelők lepleződnek le, nemcsak modorával válik el a többitől, érdeklődési körével is. A gondolat más abrakon él, mint a szemlélet: a Hamvas olvasmányköre nem azonos azzal, melyet mi többiek már népszerűsítettünk. Mi műveket, magatartásokat plántáltunk át, s egyikünk a másik számára nevelt olvasókat. Hamvas minden írásával egy olyan szellemiség felé rugaszkodik ki, amellyel sem írók, sem olvasók nincsenek beoltva még.” Alighanem Németh László itt a legfontosabb okát és jellegzetességét fogalmazta meg a Hamvas-ellenszenvnek, tömören, frappánsan és közérthetően.

Hamvas Béla – folytatja Németh – megszállottja lett Nietzsche szellemiségének s a nyomában kibontakozó európai szellemnek: a német tudománynak és az angol irodalomnak. Megszállottja az írásnak is: az írás legyen olyan fog, amely „az elveszett aranykorért harap”. (Erre a metafora-világra utalva adta Németh László ennek az esszéjének az *Aranykor és farkasfogak* címet.) Nietzsche a vallásos élet elsorvadásában kereste a válsághangulat okát. Mert az ember erkölcsiségét két forrás táplálja: a szociális lét és a vallásos érzés. Hamvas a világválság eredendő okának a vallásos gyökereitől elszakadt kultúra haszonelvű szellemét tartja. És ezt a jelenséget nevezi ő „humanizmusnak”. Amely az egyik ellenfele az aranykornak. A másik póluson az orosz filozófusok a keleti kereszténységet ajánlják gyógymoddként. Ez a keleti kereszténység azonban szembefordul az emberrel, szelleme az önemésztés. „Hamvas aranykora valóban: egy pogányszív hiányérzete. Ha a humanistákban túl kevés a divinum, őbenne túl sok. A mindenség nógatja, mámorba ejti, 'megragadja', a társadalom leveri, megalázza, felingerli. Azokért a kultúrákért lelkesedik, amelyek maguk is 'meg voltak ragadva' a kozmosztól, a közös életet közös szertartássá tudták telíteni. Elsősorban a görögért.” A modern klasszikusokban (Joyce, Lawrence, Huxley, Powys) a jelenkor megsemmisítő kritikáját találja meg. Tudományos téren Frobenius kulturmorfológiája ragadta meg. (A kulturmorfológia Németh Lászlónak is dédelgetett elmélete volt, egész tipológiát épített föl rá. Itt, ebben az esszéjében is szívesen beszél róla.) „Eszert a kultúrának, mint az embernek, növénynek külön lelke, növésterve van: az egyént ez a lélek fogja a kultúra javakorában, s ez ereszti el, amikor hervadásnak indul. Épp ezért egy kultúra ereje: nem anyagi fejlettségétől, hanem e stílusparancsoló megragadottságtól függ, mely letűnt afrikai kultúrákban erősebb lehet, mint a mai fehér civilizációnkában.” Az egzisztencializmusból Hamvas egy tételt ragadott ki: az ember önnön egzisztenciáját csakis úgy ismerheti meg, hogyha „teljesen realizálja önmagát”.

Esszéjének végén Németh László tömören összefoglalja a mindennapi Hamvas-jelenséget: „Kritikusnak honatévésztt s embernek honavesztett.

Ahogy kétségtelen gondolkozási bátorságában, tiszta s hontalan szenvedélyében gondolatai után nyargal: nyers vádbeszéd ő a kor ellen, mely az ilyen embert holdkórosként háztetőkön kóvályogatja, ahelyett, hogy hazát és ott-hont adna neki.”

60

Hamvas *Kisebbségben*-kritikája

A Gulyás Pálnak írott Németh László-levelek között találunk egyet (1938. máj. 9.) amelyben Németh (pozitív összefüggésben) megemlíti Hamvas Bélát. A *Válasz* című folyóirat nehézségeiről, szerkesztési problémáiról van szó, s ezzel kapcsolatos a megjegyzés: Sárközi György, a szerkesztő építhette volna a folyóiratot: „pl. rám – Kerényi – Hamvasra, vagy kezdetben Cs. Szabóra is” (de ő inkább a Féja-vonalat támogatta). Azaz: Kerényi Károly mellett Hamvas is el tudta volna képzelni főmunkatársnak, alapembernek. Ez a megjegyzés fontos epizódja szellemi kapcsolatuk akkori állásának, jelzi, hogy Németh László a harmincas években mindvégig becsülte Hamvas Bélát.

A harmincas évek végének egyik legnagyobb visszhangot kiváltó írása (esszéfüzete) Németh László vitairata volt *Kisebbségben* címmel. 1939 tavaszán jelent meg, a háború kitörése előtt pár hónappal. (Később maga a szerző is vissza-visszatért e szellemi botrány elemzéséhez-értékeléséhez, önmagának is be kellett számolnia arról, mi is történt voltaképpen. Hol magyarázta, hol mentegette ezt az írását, megtagadni azonban még a kommunista időkben sem volt hajlandó.) A magyar szellemi élet elitje – Babits Mihálytól Szekfű Gyuláig és tovább – nagy erővel kelt ki ellene, némi túlzással azt mondhatnánk, hogy Németh Lászlót kitagadták maguk közül. (Aki ezt tették, egyébként sem szerették. Ezenkívül kérdés, hogy Németh abba a körbe tartozott-e?) Ennek a szóban forgó sodró lendületű esszének (Hamvas szerint az írója „hevesvérű”) két fő szálon futó gondolatmenete van, ám ezek össze-összeecsúsznak: az egyik a modern kori magyar irodalom kialakulása és fejlődése, a másik a magyarországi (főleg a német és zsidó) asszimiláció reménytelenül bonyolult jelensége. S amíg a magyar szellem történelmi alakulása (beleértve a „mély magyar”, „híg magyar”, „jött magyar” karaktertípusok kérdését is) vitatható, de érdekes és elgondolkodtató szakmai kérdéseket vetett föl, az asszimiláció kérdésköre olyan tudományosan megfoghatatlan képletet bolygatott, amely a második zsidótörvény megjelenése idején (és később is) komoly zavart keltett.

Hamvas Béla kritikája a *Katolikus Szemle* 1939. 11. számában jelent meg. A címe: *Híg-magyar, jött-magyar és mély-magyar*. A cikk első fele a könyvecske ismertetése, bemutatása az első, többségében elutasító friss kritikai reakciókkal együtt. A kritika második része Hamvas személyes reagálását tartalmazza.

Hamvas nem ért egyet azzal a felfogással (amit Szekfű és Babits is hangoztatott), amely a líraiságot ballasztnak, romlandó elemnek tartja, ezzel

szemben azt állítja, hogy „ítéleteinknek, ha lényegeset akarunk mondani szükségképpen szubjektíveknek is kell lenniük [...] A líra nem önkény és nem szeszély és nem torzítás, hanem az átélő ember személyes garanciájának nyoma.” A személyes átélés a hitelesség garanciája, egy mű legnagyobb értéke. Németh László könyve ilyen munka. „Éppen, mert lírai, bátran, nyugodtan, felelősen lírai és szubjektív, mert a szellem történetét átélte: tudatosan és személyesen.” A *Kisebbségben* „nem nivótlan fe- 61 csegség, hanem komoly emberek megszólítása”. S itt következik Hamvasnál a látszólagos fordulat: „És ha Németh László könyvét részleteiben és egészében elvetjük – mert a következőkben ezt tesszük –, ez is komolyságból történik. Végre olyan könyv, amit érdemes elvetni, aminek érdemes el- lentmondani.” Hamvas elemében van: már-már bántó iróniával jegyzi meg, hogy Németh említett kategorizálása olyan, mintha „a provinciák legszélén egy túrócszentmártoni ügyvéd találta volna ki”. Hiszen még azt sem lehet megmondani, megnevezni, hogy mi a magyar. Továbbá: Németh Lászlónál megbomlik a kronológia, nem stimmelnek a dátumok, a személyekhez kötött események, jelenségek.

Mégis – és ez már jellegzetesen Hamvas Béla-magaslat –: az „alapgondolatban Németh Lászlónak igaza van”. Mégpedig abban, és úgy, hogy „az értékes emberek egy idő óta kisebbségben vannak, a kisebbség minden kedvezőtlen ségével, hátrányával, úgy, ahogy ezt általában értik, ha kisebbségről van szó: elnyomva, elnémítva, elhallgatva [...]” Ez tény, de Németh László ezt nem így értelmezi. A kisebbségi lét – folytatja Hamvas – nem korjelenség és nem magyar jelenség. Minden hivatalos történelem mellett halad egy másik: az ellenzéké, a kisebbségé. Jóllehet az ellenzéknek, a kisebbségnek, sőt egy-egy osztálynak rétegnek nem lehet külön igazsága. „Igaz a csak annak lehet, aki ellenzék is, meg kormányzat is, kisebbség is, meg többség is.” Márpedig a magyar szellem ezzel a feladattal története során nem tudott megbirkózni. Azért nem, mivel ez a magatartás „egyetemesen emberi magatartás”, amely nem szabdalható részekre. „Kár azt hinni, hogy egy nép, mint amilyen a magyar mély rétegeiben és legnagyobb képviselőiben ellenzéké és titáni. Ez egyszerűen nem igaz. Éppoly kevésbé, mint az, hogy opportunus, közömbös és lojális. [...] Mindkét csoport jóhiszeműségét feltételezván, haszon mindkettő a maga ereje és súlya szerint a közösségre, amelynek így mindketten értékes összetevői lehetnek.”

Ez volt tehát a *Kisebbségben* Hamvas-kritikája. Talán a legérdekesebb a korabeli sok tucat megjelent cikk közül, mindenesetre a legegységibb megközelítés.

A tanügy rendezése

1945 őszén a Nemzeti Parasztpárt kiadója, a Sarló megjelentette ezt a mindössze 32 lapos tanulmányt, melyet a Békésen, majd Hódmezővásárhelyen élő és tanító Németh László a párt (és Illyés Gyula) felkérésére készített.

62 Csekély visszhangja támadt ennek a munkájának, holott ő maga az egyik legfontosabb megszólalásának tartotta: benne a teljes magyar köz- és felsőoktatás reformját kínálta a politikának. Valóban fontos ez a munka a teljes Németh-életműben is, egyszersmind egy magváltozott lelki és szellemi magatartás alakulásáról is hírt ad: míg 1945 előtt Németh László az örök szervezői, organizátori szerepet tartotta legfőbb alkati tulajdonságának és közösségi kötelességének, a háború után a szolgáló, a nemzetnevelő attitűd kibontakozása került előtérbe.

Hamvas Béla (ezúttal fáradtnak tűnő) kritikája a Pedagógusok Szabad Szakszervezete folyóiratában, az *Embernevelés*ben jelent meg. (1946. 1-2. 62-64.) Ezúttal is széles kitekintéssel indította cikkét: a nyugati polgári társadalmak rájöttek, hogy a modern kor kihívásaira csak új ember kinevelésével tudnak válaszolni. A fő dilemma itt – Hamvas szerint – a következő: „tartsa fenn a magas szellemiség színvonalát és a tömegeket igyekezzen fölemelni – vagy: szállítsa le a színvonalat a tömeg kedvéért és szolgálja azt, amit 'kiegyenlítésnek' hívnak.” Németh László – mondja Hamvas – az utóbbit választotta, de úgy, hogy a tömegműveltségnek kell megközelítenie a régiek egyéni műveltségét. (Ennek a következtetésnek az egyik szála azonban Hamvasnál pontatlan. Németh László ugyanis nem egészen erről beszél. Hanem arról, hogy: „A tanügyi reform célja csak egy lehet: ha ez a kiegyenlítődéssé úgyis folyik, s jó is, hogy folyik, állapotdjék meg minél magasabban.” Tehát azt mondja, hogy a „kiegyenlítődéssé” fölfelé történjen s ne lefelé.)

Hamvas itteni – nehézkesen és félreérthetően fogalmazott – bírálata cikke végén található. Megjegyzi, hogy Németh jellegzetesen „magyar” író: egyetlen műve sem mentes a „tudatosan bevallott politikai irányítástól”. Másfelől pedig a szerző el van foglalva saját „lírájá”-val. „Ez az egyetlen zavaró mozzanat abban a tanulmányban, amelynek valószínűleg a hivatalosak is hasznát fogják venni.”

Nincs tovább: Hamvas nem foglalkozott többet Németh írásaival. Németh sem érdeklődött Hamvas iránt, nem írt róla, levelezésében nem említette, esszéiben csak egyszer, még korábban tett rá utalást. (*San Remo-i napló*, 1935.) Az utolsó – levélbeli – említés pedig már láttuk: 1938 májusából való volt.